

СТАНОВИЩЕ

**на доц. д-р Галина Лозанова (ИЕФЕМ-БАН),
член на на Научно жури
в процедурата по публичната защита на дисертационния труд
на Мохамад Фокара, докторант в ЮЗУ „Неофит Рилски”,
на тема „Традиции и практики, свързани с гробниците на
праведници от гледна точка на юдаизма и исляма”,
за придобиване на образователната и научна степен „доктор“
в професионално направление 2.1. Филология, научна
специалност „Фолклористика и етнология“**

Дисертацията на Мохамад Фокара представлява сравнително изследване на поклонническите практики на гробниците на праведници и светци като важен елемент на народната религиозност сред двете основни религиозни общности в Израел – юдеи и мюсюлмани. Темата е актуална, тъй като интересът към подобни практики през последните години все повече нараства, а наред с традиционните места на поклонение се появяват и нови. Интерес представлява и тезата на автора, че както посещаването на гробниците на значими за двете религии персонажи, така и общите места и различията в провежданите на мястото ритуали съдържат потенциал за по-доброто взаимно опознаване, разбирателство и уважение към религиозните чувства на представителите на „другата“ религия.

Дисертационният труд се състои от **увод, три глави, заключение, библиография и приложения**. М. Фокара показва добро познаване на литературата по темата и използва разнообразна изворова база: нормативни документи, пътеписи и дневници на поклонници, религиозни трактати и наративи и пр., но основната част от анализа и изводите на изследването се опират на негови лични теренни материали – наблюдения и анкети, проведени сред поклонници при гробниците на юдейските праведници Шимон Бар-Юхай, Баба Сали и Меир Баал Ханес, и при гробниците на

пророк Самуил, Шехаб Ел-Дин и Рахил, които се ползват с особена почит от страна на мюсюлманите.

В **Увода** на дисертацията М. Фокара разглежда поклонничеството в съвременния свят с оглед на неговите религиозни и социално-културни функции (търсене на изцеление и помощ в кризисни моменти в живота на личността и семейството или вдъхновение за благочестиви дела; установяване и поддържане на социални контакти, демонстрация на дълбоки религиозни чувства и религиозна идентичност и т.н.). Авторът подчертава, че въпреки широкото разпространение на тенденцията към секуларизация на модерното общество, превърнала се в норма за прогресивните среди още от периода на Просвещението, то лаицизацията, урбанизацията и индустриализацията, съпътстващи ускорения процес на модернизация, предизвикват криза в обществените и личните нагласи и ценностни системи, а това, от своя страна, води до „завръщане на религията“, и в частност – стимулира поклонническите практики като демонстрация на религиозно благочестие.

М. Фокара представя основните теории в антропологията за поклонничеството като обред на прехода, който бележи преместване от сферата на профанното в сакралното пространство-време (М. Елиаде, В. Търнър), при което поклонникът се намира в състояние на „лиминалност“. Разгледани са и тезите за туристическите мотиви на поклонничеството (А. Дюпрон) и за поклонническите практики като повод за демонстрация на религиозна толерантност или обратно – на нетолерантност (Г. Боуман и Р. Хейдън).

В **Увода** са очертани целите и очакваните резултати на изследването, както и използваните методи и инструменти – основно анкети, попълнени от участниците в поклонническите практики. Получените данни са систематизирани в таблици и диаграми в третата глава на дисертацията. Тук трябва да се отбележи, че в съотношението между качествените и

количествените методи превесът определено е в полза на последните, тъй като според преценката на автора те са по-точни, а следователно и по-обективни, докато свободното интервю и разказите на поклонниците обикновено съдържат субективни, дори противоречиви тълкувания на техните нагласи.

В първата глава на дисертацията („Гробницата като свято място“) е разгледано формирането на понятието за „свято място“ в по-общия контекст на представите за „светостта“ и нейната многостепенна структура в юдаизма и исляма. М. Фокара отбелязва, че територията на Израел съдържа максимална концентрация на свети места, почитани от представителите на трите монотеистични религии. Независимо дали са споделени, оспорвани или специфични, тези места са свързани с паметни събития в сакралната история на евреи, християни и мюсюлмани, натоварени са със съответните религиозни наративи и привличат огромен брой поклонници. Авторът отваря дискусията, която продължава и в следващата глава, за поклонничеството на местата на погребение на видни „праведници“ в юдаизма и исляма от гледна точка на религията. Строго погледнато, този вид поклонничество не е санкционирано от религиозния закон и най-често не се ползва с одобрението на религиозните авторитети, тъй като и в двете религии се оценява като нарушение на строгия монотеизъм, съдържащо опасност от идолопоклонничество и дори намеса в прерогативите на Бога. Въпреки това, както твърди М. Фокара (с. 34-35), „светостта“ на тези места получава обществена санкция по силата на вярата и традицията, често се основава на легенди или народни вярвания; с течение на времето те се превръщат в обект на култ и на тях се изпълняват определени ритуали.

В заключителната част на главата авторът представя основните аспекти на концепцията за праведност и праведник в юдаизма и исляма: изключително благочестие и праведен живот, отдаден на служба на Бога;

задълбочено познаване на религиозния/свещения закон; осигуряване на духовно напътствие и помощ на представителите на общността, не на последно място благодарение на способността на праведниците да правят чудеса и т.н. Според М. Фокара няма съществена разлика в представите за праведниците в юдаизма и исляма, което е вярно от гледна точка на народната религиозност и доколкото техните изключителни качества допринасят за сакрализацията на мястото на погребението им и го превръщат в място на контакт с Божественото. Терминът „праведник“ изглежда напълно приложим към еврейските праведници и мъдреци, но не покрива всички аспекти на четирите категории ислямски персонажи, чиито гробници са обект на култ, представени в тази и следващата глава: суфиите-„светци“ (*уали, аулийа*); безсмъртните воители, паднали във „войните за вярата“ (*муджахидини/гази*); кораничните персонажи – предислямски пророци (*наби, анбийа*), повечето от които се срещат и в Библията; и накрая – библейските персонажи, които не са част от ислямската свещена история, но техните паметни места на територията на Израел се почитат и посещават от местното мюсюлманско население.

Във **втората глава** на изследването **„Ритуали на гробниците на праведните в юдаизма и исляма“** ритуалните практики, извършвани на гробовете на праведниците са разгледани като „ясно изразена проява на народната религиозност“. М. Фокара се спира на двете тенденции – „за“ и „против“ (с различна степен на категоричност) в юдейската и ислямската правно-богословска литература по отношение на почитането на гробовете на праведници и показва, че за разлика от равините-традиционалисти и ислямските улеми юдейските мистици и суфиите се отнасят с голяма толерантност и дори поощряват култа към праведните. Подробно са представени ритуалите, които се изпълняват на гроба на праведника/светеца. Авторът показва, че те са много близки при представителите на двете религии, но отбелязва и някои отлики,

произтичащи главно от различията в концепциите за юдейските праведници и мюсюлманските светии, както и в богослужебните практики на юдеи и мюсюлмани. Като специален принос на М. Фокара следва да се посочи проследяването на промените в отношението към гробниците, а и изобщо към паметните места, свързани с почитани свещени персонажи в различни исторически периоди и промените на властта. В периоди на политическо напрежение споделените свети места на територията на Израел понякога се превръщат в зони на конфликт и променят своята религиозна идентичност. Културната политика на държавата Израел, създадена през 1948 г., съзнателно е насочена, от една страна, към опазване и реставрация на важни религиозни паметници на трите „аврамически“ религии и поощряване на международния поклоннически туризъм, а от друга – към опазване и превръщане на еврейските старини в център за обединение на евреите в страната и извън нея. В същото време културното наследство на арабите се пренебрегва, а демографските промени, свързани с преселването на семейства и цели селища води до западане, изоставяне, промяна на функциите, а понякога и до окончателно изчезване на мюсюлманските гробници.

В последната, **трета глава („Съвременният култ и свързаните с него поклоннически практики на гробниците на праведниците при евреите и мюсюлманите в Израел: теренни наблюдения и изследвания“)** резултатите от теренните проучвания на автора са систематизирани в таблици и диаграми и са анализирани. Те показват, че респондентите-мюсюлмани са местни (родени в Израел) и по-голяма част от тях се оценяват като религиозни, докато при евреите съотношението между светски и религиозни лица, местни и живеещи извън страната е почти равно. По останалите демографски показатели не се наблюдават съществени различия между двете изследвани групи. Данните показват също така, че докато при мюсюлманите преобладават индивидуални посещения на

гробовете на праведниците, то евреите предпочитат да участват със семействата си или с приятели, и за разлика от мюсюлманите, почти половината от тях извършват поклонение повече от веднъж годишно или дори ежеседмично. Няма съществени разлики в мотивацията за посещаването на гробовете на праведниците, видовете молби за очакваната помощ, а и при извършваните практики различията са незначителни, например мюсюлманите по-често остават да преспят до гроба, изпълняват религиозни стихове и песни, участват в станалите популярни през последните години масови изцеления и пр., докато евреите предпочитат да извършват на гроба на праведника първото подстригване на дете (*хелака*), да получат благословия, амулети и портрети на праведника. Изследването показва също така, че поклонниците от двете вероизповедания осъзнават общите моменти в мотивацията за участие в поклонничеството и извършваните обреди, и са склонни да проявяват разбиране и уважение към религиозните чувства на другата общност, а това е сериозна основа за тяхното сближаване.

В **Заключението** М. Фокара обобщава основните резултати на изследването. Преди всичко посещенията на гробниците на праведниците са застъпени повече при евреите отколкото при мюсюлманите, което авторът обяснява с формирането през последните десетилетия на един вид „поклонническа индустрия“, която обхваща все по-голяма част от еврейското население, а и евреите в Израел имат по-добри финансови възможности. Друг важен извод е, че преобладават приликите между поклонническите практики на двете общности, докато различията са незначителни и практически пренебрежими. Според М. Фокара е важно да се отбележи, че евреите и мюсюлманите възприемат посещенията на гробовете на праведниците по сходен начин, особено що се отнася до техните религиозни и социални функции. От една страна, благодарение на качествата на праведника, който изпълнява ролята на посредник между

вярващите и техния Създател, поклонничеството създава усещане за пречистване и доближаване до Божествената милост. От друга, то е повод за установяване и поддържане на родствени и по-широки социални контакти с хора с различен обществен статус и по този начин засилва чувството за единение и принадлежност към общността.

Накрая бих искала да направя някои бележки по текста. Първо, за да се избегне внасяне на чужди религиозни конотации при използването на обобщаващия термин „праведници“ (*the Just*), би трябвало по-категорично да се разграничат еврейските праведници и мъдрци от почитаните ислямски персонажи. Второ, в дисертацията е отделено значително място на суфизма, но не е посочено кои ордени и кога са действали в земите на Палестина, за да се изясни историческият контекст на влиянието на суфизма върху народната религиозност. И последно, бих препоръчала на докторанта накратко да представи шестте изследвани обекта на поклонничество и да мотивира своя избор – в дисертацията има информация за тях, но е разпръсната на различни места.

Разбира се, тези бележки имат пожелателен характер и не омаловажават постиженията на М. Фокара. Дисертацията безспорно съдържа много приноси моменти, както теоретични, така и приложни. Преди всичко това е първото съпоставително изследване на отношението на евреи и араби към гробниците на почитаните от тях праведници на територията на Израел, при това не само в съвременността, но и в широк историко-политически контекст. Проведените теренни изследвания и техните резултати представляват отделен принос, тъй като осъзнаването и приемането на приликите и различията в религиозните практики и нагласи има особено значение не само за колективната и културната идентичност на всяка нация, но и за сближаването на хората, изповядващи различни религии.

Представените материали в процедурата за публична защита на дисертацията на тема „Традиции и практики, свързани с гробниците на праведници от гледна точка на юдаизма и исляма / Traditions and Practices Around the Tombs of the Just from the Point of View of Judaism and Islam“ отговарят на изискванията на ЗРАСРБ и правилниците за неговото приложение. Всичко това ми дава основание убедено да подкрепя присъждането на Мохамад Фокара на образователната и научна степен „доктор“.

8 септември 2022 г.

София

доц. д-р Галина Лозанова

OPINION

**By Assoc. Prof. Dr. Galina Lozanova (IEFSEM-BAS),
Member of the Scientific Jury
in the procedure for the public defense of the dissertation
of Mohammad Foqara, PhD student at the Neophyt Rilski University,
on “Traditions and Practices at the Tombs of the Just from the Point
of View of Judaism and Islam”,
for the award of the educational and scientific degree “Doctor”
in the Professional area 2.1. “Philology”,
Scientific specialty “Folklore and Ethnology”**

Mohammad Foqara’s dissertation is a comparative study of pilgrimage practices at the tombs of righteous and saints as an important element of popular religiosity among the two main religious communities of Israel – Jews and Muslims. The theme is topical, as interest in such practices has recently become increasingly growing, and new places of worship are emerging alongside traditional ones. Of interest is also the author’s thesis that both visiting tombs of Just characters significant to the two religions and common places and differences in the rationalization and rituals performed on the site contain potentials for a better mutual understanding and respect for the religious feelings of the representatives of the “other” religion.

The dissertation work consists of an **introduction, three chapters, conclusion, bibliography and appendices**. M. Foqara shows a good knowledge of the literature on the subject and uses a diverse source base: normative documents, travelogues and diaries of pilgrims, religious treatises and narratives, etc., but the main part of the analysis and conclusions of the study is based on his personal field materials – observations and surveys conducted among pilgrims at the tombs of the Jewish righteous Shimon Bar-Yohai, Baba Sali and Meir Baal HaNes, and at the tombs of the prophet Samuel, Shehab El-Din and Rachel, which enjoy special reverence from Muslims.

In the **Introduction** of the Dissertation, M. Foqara examines pilgrimage in the modern world with a view to its religious and socio-cultural functions (seeking healing and assistance in moments of personal or family life-crisis, or inspiration for godly deeds; establishing and maintaining social contacts, demonstrating deep religious feelings and religious identity, etc.). The author stresses that, despite the widespread prevalence of the tendency towards secularization of modern society, which has become the norm for progressive circles since the Enlightenment, the laicization, urbanization and industrialization accompanying the accelerated modernization process are causing a crisis in public and personal attitudes and value systems, and this in turn leads to a “return of religion”, and in particular stimulates pilgrimage practices as a manifestation of piety. Theses of the tourist motives of pilgrimage (A. Dupront) and of pilgrimage practices as an occasion for demonstration of religious tolerance or vice versa – intolerance (G. Bowman and R. Hayden) are discussed as well.

The Introduction outlines the objectives and expected results of the research, as well as the methods and tools used – questionnaire forms completed by participants in the pilgrimage practices. The resulting data are systematized in tables and diagrams in the third chapter of the dissertation and analyzed. It should be noted here that, in the ratio between qualitative and quantitative methods, the preponderance is definitely in favour of the latter, since, according to the author’s assessment, they are more precise and objective, whereas free interviews and stories of devotees usually contain subjective, even contradictory interpretations of their attitudes.

The **first chapter** of the dissertation (“The Tomb as a Sacred Place”) examines the formation of the concept of a “sacred place” in the more general context of notions of “holiness” and its multilayer structure in Judaism and Islam. M. Foqara notes that the territory of Israel contains a maximum concentration of holy places revered by the representatives of the three monotheistic religions. Whether shared, contested or specific, these places are associated with memorable

events in the sacral history of Jews, Christians and Muslims, they are loaded with relevant religious narratives and attract a huge number of pilgrims. The author opens the discussion, which continues in the next chapter, about the pilgrimage to the burial sites of prominent “Just” in Judaism and Islam in terms of religion. Strictly speaking, this kind of worship is not sanctioned by religious law and is most often not granted the approval of religious authorities, since in both religions it is considered to be a violation of strict monotheism, containing the threat of idolatry, or even of interference with the prerogatives of God. However, as M. Foqara (34-35) argues, the “sacredness” of these sites has received a public approval by virtue of faith and tradition, often based on legends or folk beliefs; Over time, they have become the object of a cult and certain rituals have been performed on them.

In the final part of the chapter, the author presents the main aspects of the concept of the “Just” and “Justness” in Judaism and Islam: extreme piety and righteous life devoted to the service of God; deep knowledge of the religious/sacred law; providing spiritual guidance and assistance to community members, not least due to the ability of the Just to work miracles, etc. According to M. Foqara, there is no significant difference in perceptions of the Just in Judaism and Islam, which is true from the point of view of popular religiosity and insofar as their exceptional qualities contribute to the sacralization of the place of their burial and make it a place of contact with the Divine. The term “Just” seems fully applicable to Jewish righteous and wise men, but does not cover all aspects of the four categories of Islamic characters represented in this and the following chapter: Sufi-“saints” (*wali, awliya*); immortal warriors who fell in “battles of faith” (*mujahideen/ghazi*); Quranic pre-Islamic prophets (*nabi, anbiyya*), most of whom are also found in the Bible; and biblical characters who are not a part of Islamic sacred history, but their memorable places on the territory of Israel are worshiped and visited by the local Muslim population.

In the **second chapter** of the study “**Rituals of the tombs of the Just in Judaism and Islam**”, the ritual practices performed on the graves of the Just are seen as a “pronounced manifestation of folk religiosity”. M. Foqara presents both trends, “pro” and “contra” (with varying degrees of imperativeness) in Jewish and Islamic legal-theological literature regarding the worship of the graves of the Just, and shows that, unlike the traditionalist rabbis and Islamic ulama, Jewish mystics and Sufis treat with great tolerance and even encourage the cult of the Just. The rituals performed on the grave of the righteous/saint are discussed in detail. The author shows that they are very similar among the representatives of both religions, but he also notes some distinctions arising mainly from differences in concepts of Jewish Just and Muslim saints, as well as in the worship practices of Jews and Muslims. As a special contribution of M. Foqara, the follow-up of changes in attitudes towards tombs and, in general, towards memorial sites related to sacred characters in different historical periods and changes of power should be indicated. In times of political tension, shared holy sites on Israeli territory sometimes become zones of conflict and change their religious identity. The cultural policy of the State of Israel, established in 1948, is deliberately aimed, on the one hand, at preserving and restoring important religious monuments of the three “Abrahamic” religions and promoting international pilgrimage tourism and, on the other hand, on the preservation and conversion of Jewish antiquities into a center for the unification of Jews in the country and beyond. At the same time, the cultural heritage of Arabs is neglected, and the demographic changes associated with the resettlement of families and entire settlements lead to the decline, abandonment, change of functions, and sometimes the final disappearance of Muslim tombs.

In the last, **third chapter** (“**Contemporary Worship and Pilgrimage Practices Related to the Tombs of the Just among Jews and Muslims in Israel: Fieldwork Observations and Research Findings**”) the results of the author’s field studies are systematized in tables and diagrams and analyzed. They

show that Muslim respondents are indigenous (born in Israel) and most of them defined themselves as religious, while for Jews the ratio between secular and religious persons, local and living outside the country, is almost equal. On the other demographics, there were no significant differences between the two groups. The data also show that while Muslims usually visit graves of the Just alone, Jews prefer to participate with their families or friends, and unlike Muslims, almost half of them make pilgrimage more than once a year and even weekly. There are no significant differences in motivation for visiting the graves of the righteous, the types of requests for the expected help, and in the practices carried out, the differences are negligible, for example Muslims more often stay to sleep by the grave, perform religious verses and songs, participate in mass healings that have become popular in recent years, etc., while the Jews prefer to perform on the grave of the righteous the first haircut of the child (*helaka*), receive a blessing, amulets, and portraits of the righteous. The study also shows that worshippers of both faiths are aware of the common moments in their motivation to participate in pilgrimage and rituals performed, and tend to show understanding and respect for the religious feelings of the other community, and they suggest to use this similarity to bring the nations closer together.

In the **Conclusion**, M. Foqara summarizes the results of the study. Above all, visits to the tombs of the righteous are advocated more with Jews than with Muslims, which the author explains with the formation in recent decades of a kind of a “pilgrimage industry” that encompasses an increasing part of the Jewish population; besides the Jews in Israel have better financial opportunities. Another important conclusion is that the similarities prevail between the pilgrimage practices of the two communities, while the differences are less and practically negligible. According to M. Foqara, it is important to note that Jews and Muslims perceive visits to the graves of the Just in a similar way, especially as regards their religious and social functions. On the one hand, because of the qualities of the Just who acts as a mediator between believers and their Creator, worship creates

a sense of purification and approaching divine mercy. On the other hand, it is an occasion to establish and maintain kinship and wider social contacts with people of different social statuses and thus strengthen the sense of unity and belonging to the community.

Finally, I would like to make some remarks. First, in order to avoid bringing in alien religious connotations using the generalizing term “Just”, Jewish righteous and wise men should be more explicitly distinguished from revered Islamic characters. Secondly, the dissertation has given a significant place to Sufism, but it is not specified which orders and when they acted in the lands of Palestine in order to clarify the historical context of the influence of Sufism on popular religiosity. Finally, I would recommend that the PhD student briefly present the six surveyed objects of pilgrimage and motivate his choice – there is information about them in the dissertation, but it is scattered in different places.

Of course, these remarks are wishful in nature and do not diminish M. Foqara’s achievements. The dissertation undoubtedly contains many contributing points, both theoretical and applied. Above all, this is the first comparative study of the attitude of Jews and Arabs to the tombs of their revered righteous people on the territory of Israel not only in modern times, but also in a broad historical and political context. The field studies carried out and their results represent a separate contribution, since the awareness and acceptance of similarities and differences in religious practices and attitudes is of particular importance not only for the collective and cultural identity of each nation, but also for the convergence of people professing different religions.

The materials presented in the procedure for public defense of the dissertation on **“Traditions and Practices around the Tombs of the Just from the Point of View of Judaism and Islam”** meet all the requirements of the Academic Staff Development Act (*Zakon za Razvitie na Nauchniya Sastav na Republika Balgaria*) and its implementing rules. All this gives me reason to

strongly support the awarding of Mohammad Foqara to the educational and scientific degree “Doctor”.

September, 8th, 2022

Sofia

Assoc. Prof. Galina Lozanova, PhD